

The Speech Pattern of Amir al-Mu'menin Ali (pbuh) towards the Khawarij before they Regretted Accepting Arbitration

Nasibeh Sadat Bahrololoumi¹ | Mohammad Etrat Doost² | Bibi Sadat Razi Bhabadi³

1. PhD Student in Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran.
E-mail: nbt973895@gmail.com
2. Associate Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran.
E-mail: Etratdoost@sru.ac.ir
3. Corresponding author, Associate Professor, Department of Quranic Studies and Hadith, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran. E-mail: b.razi@alzahra.ac.ir

Article info.

Article type:

Research Article

Article history:

Received 10 March, 2024

Received in revised form 15 May, 2024

Accepted 20 June, 2024

Published online 21 March, 2026

Keywords:

Imam Ali (pbuh), Khawarij, Muawiyah, Arbitration, Battle of Seffin, Thematic Content Analysis.

Abstract

Although numerous studies have been conducted so far on the actions and views of Imam Ali (pbuh) in confronting the Khawarij, analyzing his theological themes with the aim of “preventing the emergence of this sect” is still a research necessity. The main issue of the present article is to achieve the “speech pattern” of Imam Ali in the period before this movement was identified as “Kharijites”. This article, using the interdisciplinary method of “thematic content analysis”, seeks to provide a comprehensive understanding of this speech pattern by extracting and logically organizing his sayings. Accordingly, first, by citing Nahj al-Balagha and reliable historical sources, all of the Imam’s statements addressed to this movement were collected, from the first sparks of rebellion to accept arbitration until their initial repentance. In the next step, using the thematic content analysis method, the main and secondary themes of these sayings were extracted. The research findings, which are the result of examining eight sermons and conversations, were categorized into five general themes. Data analysis shows that 52% of the content of these themes focuses on informing the Khawarij about their strengths and weaknesses and explaining the alignment of true friends and enemies. The remaining %48 focuses on strengthening their combative insight, learning lessons to prevent repeated breaches of the treaty, and conditional agreement with some demands, with the aim of maximum absorption and reducing the consequences of their rebellion. The final five categories extracted from the qualitative tables actually outline the pattern of Imam Ali’s guiding speech to prevent the formation of the Khawarij sect.

Cite this article: Bahrololoumi, N., Etrat Doost, M., & Razi Bhabadi, B. (2026). The Speech Pattern of Amir al-Mu'menin Ali (pbuh) towards the Khawarij before they Regretted Accepting Arbitration. *Journal of Ketab-e Qayyem*, 16(1), 191-212. <http://doi.org/10.30512/kq.2024.20977.3799>

© The author(s).

Publisher: Meybod University.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.20977.3799>

Extended Abstract

Introduction

The statements of the infallible Imams are a poetic system full of sublime teachings, and familiarity with them explains the path of guidance in various areas of life. In the meantime, the theological conduct of Imam Ali (pbuh) is of strategic importance in confronting a movement called the "Kharijites"; a movement that emerged as a Takfiri sect at the end of the "Battle of Siffin". At the end of this battle, Muawiyah's raising of the issue of arbitration presented the unity of the Imam's army with a serious challenge, and the rift between those in favor of and those opposed to arbitration paved the way for the birth of this sect. The totality of Imam Ali's statements in confronting the Khawarij - whether directly addressed to them or statements made about them to others - are categorized into four time stages:

The first stage: from the beginning of the Khawarij rebellion to accept arbitration until before the Khawarij repented of the aforementioned rebellion;

The second stage: from the Khawarij's repentance regarding the initial rebellion until before the renewed rebellion in Nahrawan;

The third stage: from the first "takfiri murder" of the Khawarij until the end of the Battle of Nahrawan;

The fourth stage: from the end of the Battle of Nahrawan until the martyrdom of Imam Ali.

The present article aims to classify the contents of the Imam's statements in the first stage, namely "the period before the official emergence of the Khawarij." The ultimate goal of this research is to explain the communication network of these themes and to outline the Imam's speech pattern to prevent the development and identification of the Khawarij sect.

Methodology

The present study is organized with the help of the interdisciplinary method of "content analysis". In this method, by carefully analyzing linguistic messages, it is possible to discover the meanings, priorities, and perspectives of the speaker. Content analysis, which is located between the two poles of objective and subjective interpretation, guides the researcher to the hidden layers of the text. This method is based on two areas: "quantitative" and "qualitative"; quantitative analysis presents statistics and figures obtained from statistical processes, and qualitative analysis is responsible for the descriptive and interpretative explanation of the data. Since qualitative analysis does not follow a specific format, it has a higher level of flexibility and innovation compared to other research designs. In its implementation stages, the present article has followed the theoretical framework and operational steps presented in the book "Introduction to the Method of Content Analysis of Religious Texts", which explains in detail how to apply this method in religious texts.

Findings

Based on the findings from the quantitative analysis tables, the totality of the central themes in Imam Ali's (pbuh) statements can be classified into five categories: "Characteristics of the prominent figures of the Battle of Siffin", "Reasons for the Imam's consent to the truce of the Battle of Siffin", "Consequences of the Khawarij's combat stability and instability", "Introduction of worthy jihadi models" and "Emphasis on adherence to the peace treaty". As can be seen from the statistical data, the frequency of the main theme of "Characteristics of the Khawarij" has a significant and striking difference from other themes. This statistical data indicates Imam Ali's (pbuh) special concern for reforming this trend by representing their behavioral and intellectual characteristics; a process that can be referred to as "critical self-knowledge".

Conclusion

The present study, by applying the thematic content analysis method to the statements of Imam Ali (pbuh) during the period of “the beginning of the Khawarij’s insistence on arbitration until before their initial repentance”, resulted in the extraction of 14 central themes with a total of 61 codes. These themes were categorized into 5 major categories, which in fact outline the system of “the Imam’s guiding methods” to prevent the formation of the Khawarij sect:

- The first category (52% share | 32 code frequency): Explaining the “characteristics of the prominent figures of the Battle of Siffin”; This category was developed with the aim of awakening the Khawarij through the three processes of “self-knowledge”, “friendship knowledge” and “enemy knowledge”.
- The second category (28% share | 17 code frequency): Explaining the “reasons for the Imam’s flexibility against the Khawarij’s rebellion”; This component illustrates the Imam’s strategy to “maximize absorption and contain the destructive consequences of their rebellion”.
- The third category (share 12% | frequency 7 codes): Explanation of the “consequences of stability and instability in combat”; By mentioning the inherent consequences of stability and dispersion, the Imam sought to warn the Khawarij about the inevitable outcome of their actions.
- The fourth category (share 5% | frequency 3 codes): “Introducing worthy jihadi models”; This category is manifested in his words with the aim of enhancing the capability and strengthening the combat insight of the Khawarij.
- The fifth category (share 3% | frequency 2 codes): “Emphasis on adherence to the peace treaty”; This section focuses on preventing possible breaches of the treaty and protecting moral standards in the post-battle environment.

The pattern derived from these five categories is a reflection of the "Jihad of Explanation" of Amir al-Mu'minin Ali (pbuh) in his preemptive confrontation with the Khawarij sedition.

الگوی گفتاری امیرالمؤمنین علی (ع) نسبت به خوارج، پیش از پشیمانی خوارج از پذیرش حکمیت

نصیبه السادات بحرالعلومی^۱ | محمد عترت دوست^۲ | بی بی سادات رضی بهابادی^۳

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران. رایانامه: nbt973895@gmail.com

۲. دانشیار گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران. رایانامه: Etratdoost@sru.ac.ir

۳. نویسنده مسئول، دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهرا (س)، تهران، ایران. رایانامه: b.razi@alzahra.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	هدف: هرچند تاکنون پژوهش‌های متعددی درباره اقدامات و دیدگاه‌های امام علی (ع) در مواجهه با خوارج سامان یافته است، اما واکاوی مضامین کلامی ایشان با هدف «ممانعت از ظهور این فرقه» همچنان از ضرورت‌های پژوهشی به شمار می‌رود. مسئله اصلی نوشتار حاضر دستیابی به «الگوی گفتاری» امام علی (ع) در مقطع زمانی پیش از تشخیص یافتن این جریان تحت عنوان «خوارج» است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۰	روش پژوهش: این مقاله با بهره‌گیری از روش میان‌رشته‌ای «تحلیل محتوای مضمونی»، در پی آن است تا با استخراج و انتظام منطقی اقوال ایشان، فهمی جامع از این الگوی گفتاری ارائه دهد. بر این اساس، ابتدا با استناد به نهج‌البلاغه و منابع معتبر تاریخی، تمامی بیانات امام (ع) خطاب به این جریان، از نخستین جرعه‌های شورش برای پذیرش حکمیت تا پیش از ندامت اولیه آنان، گردآوری شد. در گام بعد، با استفاده از روش تحلیل محتوای مضمونی، مضامین اصلی و فرعی این اقوال استخراج گردید.
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۲/۲۶	یافته‌ها: یافته‌های پژوهش که حاصل بررسی هشت خطبه و گفتگو است، در قالب پنج مضمون کلی دسته‌بندی شد. تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که ۵۲٪ از مفاد این مضامین بر آگاه‌سازی خوارج نسبت به نقاط قوت و ضعف و تبیین جبهه‌بندی دوستان و دشمنان حقیقی تمرکز دارد. ۴۸٪ باقی مانده نیز معطوف به تقویت بصیرت رزمی، عبرت‌آموزی برای پیشگیری از پیمان‌شکنی‌های مجدد و نیز موافقت مشروط با برخی مطالبات، با هدف جذب حداکثری و کاهش پیامدهای ترمز آنان است.
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۳۱	نتیجه‌گیری: پنج مقوله نهایی استخراج شده از جداول کیفی، در واقع الگوی گفتار هدایتی امام علی (ع) برای ممانعت از شکل‌گیری فرقه خوارج را ترسیم می‌کنند.
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۱/۰۱	
کلیدواژه‌ها:	
امام علی (ع)، خوارج، معاویه، حکمیت، جنگ صفین، تحلیل محتوای مضمونی.	

استناد: بحرالعلومی، نصیبه السادات؛ عترت دوست، محمد و رضی بهابادی، بی بی سادات. (۱۴۰۵). الگوی گفتاری امیرالمؤمنین علی (ع) نسبت به خوارج،

پیش از پشیمانی خوارج از پذیرش حکمیت، کتاب قیّم، ۱۶ (۱)، پیاپی: ۳۴، ۲۱۲-۱۹۱.

DOI: <http://doi.org/10.30512/kq.2024.20977.3799>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه میبد.

۱. طرح مسئله

بیانات ائمه معصومین(ع) منظومه‌ای سرشار از معارف متعالی است که انس با آن‌ها، مسیر هدایت را در عرصه‌های گوناگون حیات تبیین می‌کند. در این میان، سیره کلامی امام علی(ع) در مواجهه با جریانی موسوم به «خوارج»، واجد اهمیت راهبردی است؛ جریانی که تکون آن به‌عنوان یک فرقه تکفیری، در انتهای «جنگ صفین» رقم خورد. در اواخر این نبرد، طرح مسئله حکمیت از سوی معاویه، انسجام سپاه امام را با چالشی جدی مواجه ساخت و شکاف میان موافقان و مخالفان حکمیت، زمینه‌ساز زایش این فرقه شد. خوارج همان گروهی هستند که پیامبر اکرم(ص) در وصفشان فرمود: «یمرقون من الإسلام كما یمرق السهم من الرمية» (ابن حنبل، بی تا، ج ۱، ص ۸۸؛ بخاری، ۱۴۲۲، ج ۴، ص ۲۰۰)؛ آنان از اسلام خارج می‌شوند، آن‌گونه که تیر از کمانه شکار می‌گذرد. همچنین به تصریح امام علی(ع) پس از جنگ نهروان، ریشه‌های این تفکر هرگز نابود نشد، بلکه این اندیشه در میان نسل‌های آتی تداوم خواهد یافت (مسعودی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۴۰۷). بی تردید مواجهه با چنین جریانی، مستلزم مدیریتی ویژه است که اصول آن را می‌توان در واکاوی اقوال امام علی(ع) در تقابل با این فرقه جستجو کرد.

مجموع بیانات امام علی(ع) در مواجهه با خوارج - اعم از سخنانی که مستقیماً خطاب به آنان ایراد شده یا اظهاراتی که در مورد آنان با دیگران مطرح گردیده است - در چهار مرحله زمانی دسته‌بندی می‌شود:

- **مرحله اول:** از آغاز شورش خوارج برای پذیرش حکمیت تا پیش از پشیمانان از شورش مذکور؛
- **مرحله دوم:** از پشیمانی خوارج نسبت به شورش اولیه تا پیش از شورش مجدد در نهروان؛
- **مرحله سوم:** از نخستین «قتل تکفیری» خوارج تا پایان نبرد نهروان؛
- **مرحله چهارم:** از پایان جنگ نهروان تا شهادت امام علی(ع).

نوشتار حاضر بر آن است تا با کاربست روش «تحلیل محتوای مضمونی» به‌عنوان شیوه‌ای عینی و نظام‌مند در فهرست‌بندی گزاره‌ها، به دسته‌بندی مضامین بیانات امام(ع) در مرحله نخست، یعنی «مقطع پیش از ظهور رسمی خوارج» بپردازد. هدف نهایی این پژوهش، تبیین شبکه ارتباطی این مضامین و ترسیم الگوی گفتاری حضرت برای ممانعت از تکوین و تشخیص یافتن فرقه خوارج است.

۲. روش تحقیق

پژوهش حاضر با استمداد از روش میان‌رشته‌ای «تحلیل محتوا» سامان یافته است. در این شیوه، با واکاوی دقیق پیام‌های زبانی می‌توان به کشف معانی، اولویت‌ها و دیدگاه‌های گوینده دست یافت (Wilkinson, 2003, p.68). تحلیل محتوا که در تفسیر میان دو قطب عینی و ذهنی جای می‌گیرد، محقق را به سوی لایه‌های پنهان متن هدایت می‌کند (Bardin, 1989, p.9). این روش بر دو ساحت «کمی» و «کیفی» استوار است؛ تحلیل کمی به ارائه آمار و ارقام حاصل از فرآیندهای آماری می‌پردازد و تحلیل کیفی، وظیفه توصیف و تبیین تفسیری داده‌ها را بر عهده دارد. از آنجا که تحلیل کیفی از قالبی خاص تبعیت نمی‌کند، واجد سطح بالاتری از انعطاف و نوآوری در قیاس با دیگر طرح‌های پژوهشی است (رک: محمدپور، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۱۱۰). نوشتار پیش‌رو در مراحل اجرایی خود، از چارچوب نظری و گام‌های عملیاتی مطرح در کتاب «آشنایی با روش تحلیل محتوای نصوص دینی» تبعیت کرده است که به تفصیل، چگونگی کاربست این روش را در متون دینی تبیین می‌کند (رک: عترت‌دوست، ۱۴۰۱، فصل سوم).

۳. پیشینه تحقیق

در خصوص سیره و مواجهه امیرالمؤمنین(ع) با جریان خوارج، پژوهش‌های متعددی سامان یافته است که از میان آثار مرتبط، می‌توان به موارد ذیل اشاره کرد:

- یزدانی جزئی، مریم. (۱۳۹۵). تحلیل رفتار خوارج با رویکرد به نهج‌البلاغه. تهران: دلیل ما.
- لطیفی، علی؛ ظریفیان یگانه، محمدحسین. (۱۳۹۱). «اصول و روش‌های تربیتی رویارویی با مخالفان در اخلاق ارتباطی امام علی(ع)». پژوهشنامه اخلاق. شماره ۱۵.
- کوثری، محمدعلی؛ پهلوان، منصور؛ طارمی، حسن. (۱۳۹۵). «روش‌شناسی تربیتی رویارویی امام علی(ع) با خوارج با تأکید بر نهج‌البلاغه». پژوهش‌های نهج‌البلاغه. شماره ۵۱.
- فرخی، میثم؛ احمدی، بتول. (۱۳۹۶). «الگوی ارتباط با مخالفان در حکومت امام علی(ع)». پژوهشنامه علوی. سال ۸. شماره ۲.
- قهرمانی، علی؛ بیدار، فاضل. (۱۳۹۸). «تحلیل گفتمان انتقادی در نهج‌البلاغه بر اساس نظریه نورمن فرکلان (مطالعه موردی خطبه‌های امام علی(ع) در جریان فتنه خوارج)». پژوهشنامه امامیه. شماره ۹.
- رفعت، محسن؛ سروریان، حمیدرضا. (۱۳۹۹). «رفتارشناسی تحلیلی از رهبری اخلاق‌مدارانه امام علی(ع) مبتنی بر آموزه‌های نهج‌البلاغه (مطالعه موردی فتنه خوارج)». پژوهش‌های نهج‌البلاغه. شماره ۶۵.
- عباسی، آزاده. (۱۳۹۹). «تحلیل نشانه‌شناختی کنش‌های خوارج بر اساس نظریه "خود و دیگری" یوری لوتمان». پژوهش دینی. شماره ۴۰.

واکاوی پیشینه نشان می‌دهد که اولاً هیچ‌یک از آثار یادشده از روش ترکیبی «تحلیل محتوای مضمونی» که رویکردی ضابطه‌مند و عینی در تدوین الگو به شمار می‌رود، بهره‌نموده‌اند و هر کدام اهداف و ضرورت‌های متفاوتی را دنبال کرده‌اند. ثانیاً اغلب این پژوهش‌ها برخلاف نوشتار حاضر، بازه زمانی محدودی را مدنظر قرار نداده و به بررسی کلی تمامی بیانات امام(ع) در مواجهه با خوارج پرداخته‌اند؛ امری که طبیعتاً از میزان تمرکز واکاوی‌های جزئی و مرحله‌بندی‌شده در این حوزه کاسته است.

۴. یافته‌های تحقیق

یافته‌های تحقیق در اینجا، مجموعه اطلاعاتی است که راه را جهت پاسخگویی به پرسش پژوهش روشن و هموار می‌کند؛ مثلاً، روایات امام و مضامین اصلی آنها. جهت دستیابی به روایات امام، نویسندگان این مقاله ابتدا با رجوع به منابع معتبر تاریخی و روایی، به جستجوی تمامی اقوال امام علی(ع) در مواجهه با خوارج از «شروع شورش آنها جهت پذیرش حکمیت تا پیش از پشیمانی آنها از شورش مذکور» برآمده‌اند. در گردآوری روایات دقت کافی مبذول شد تا مجموعه نسبتاً کاملی از سخنان امام، با توجه به متن و تاریخ مندرج آنها در منابع تاریخی و روایی گزارش شود. کتب مورد استفاده در این پژوهش عبارت هستند از: وقعة صفین، الامامة و السياسة، تاریخ یعقوبی، تاریخ الطبری، مروج الذهب، نهج‌البلاغه و تمام نهج‌البلاغه.

از هشت روایت (۴ خطبه و ۴ گفتگو) یافت شده در این کتب، پنج روایت متعلق به «وقعة صفین»، دو روایت متعلق به «تاریخ طبری» و یک روایت متعلق به «نهج‌البلاغه» است. روایات سه کتاب «الامامة و السياسة»، «تاریخ یعقوبی» و «مروج الذهب» نیز اگرچه مورد جستجو قرار گرفتند؛ اما به دلیل ذکر در منابع ماقبل به عنوان منبع اول مطرح نشدند. روایت نهج‌البلاغه هم به سبب ذکر

کامل تر در کتاب «تمام نهج البلاغه» سید صادق موسوی، سعی شد علاوه بر این کتاب، به خود نهج البلاغه یا سایر کتب مورد استفاده سید صادق موسوی نیز ارجاع داده شود.

۴-۱. جداول تحلیل محتوای مضمونی

با تأمل در محتوای هشت روایت یافت‌شده، مراحل تحلیل بر مبنای واحد «مضمون»، تقطیع و در جدول ذیل توزیع شد:

کد	محتوا	ترجمه	مضمون	فضای صدور	مخاطب	قالب بیانی	منبع
۱	عباد الله انی احق من أجاب الی کتاب الله	بندگان خدا! قطعا من شایسته‌ترین کسی هستم که به کتاب خدا پاسخ می‌دهد.	احق بودن امام در «دعوت به قرآن»	در زمان اصرار خوارج به پذیرش حکمیت	خاص: خوارج	خطبه	(ابن مزاحم، ۱۴۰۴، ص ۴۹۰)
۲	ولکن معاویة و عمرو بن العاص و ابن ابی معیط و حبیب بن مسلمة و ابن ابی سرح لیسوا بأصحاب دین و لا قرآن.	ولی معاویه، عمرو بن عاص، ابن ابی معیط، حبیب بن مسلمه و ابن ابی سرح نه اهل دین هستند و نه اهل قرآن.	«بی دینی» معاویه و بزرگان سپاهش				
۳	ینی أعرف بهم منکم صحبتهم أطفالا و صحبتهم رجالا فکانوا شر أطفال و شر رجال	من بهتر از شما آنها را می‌شناسم؛ زیرا هم در کودکی و هم در بزرگسالی، با آنها هم‌نشین بوده‌ام. آنها بدترین کودکان بودند و اکنون بدترین مردان هستند.	«عدم سابقه درخشان دینی» معاویه و بزرگان سپاهش				

جدول ۱: نمونه جدول تحلیل محتوای مضمونی اقوال امام نسبت به خوارج از «شروع اصرار آنها به پذیرش حکمیت تا پیش از پشیمانی از پذیرش حکمیت»

در جدول ذیل نیز «فراوانی کل مضامین اصلی و فرعی اقوال امام "به مدد" روش تحلیل محتوای مضمونی» گزارش شده است:

ردیف مضامین اصلی	مضامین اصلی	ردیف مضامین فرعی	مضامین فرعی	کدها	فراوانی مضامین فرعی	فراوانی مضامین اصلی
۱	ویژگی‌های خوارج	۱	عهدشکن	۲۸، ۳۲، ۳۴، ۳۸، ۶۷، ۸۶، ۸۹، ۲۷	۸	۲۱
		۲	دنیانگرا (ترسان از جهاد)	۱۲، ۵۶، ۶۰، ۶۱	۴	
		۳	سرباز نامطلوب	۵۷، ۶۲، ۸۵	۳	
		۴	هدایت‌ناپذیر	۴۹، ۵۵	۲	
		۵	ناشکر به نعمت‌های الهی	۶۳	۱	
		۶	فریب‌خورده	۴۸	۱	
		۷	مرجعیت صوری در پاسخگویی	۶۴	۱	
		۸	واجد کرامت اجتماعی	۵۹	۱	
۲	ویژگی‌های معاویه	۹	بی‌دین	۲، ۱۹، ۶۶	۳	۸
		۱۰	فریبکار	۷، ۴۷، ۲۰	۳	
		۱۱	بدسابقه	۵	۱	

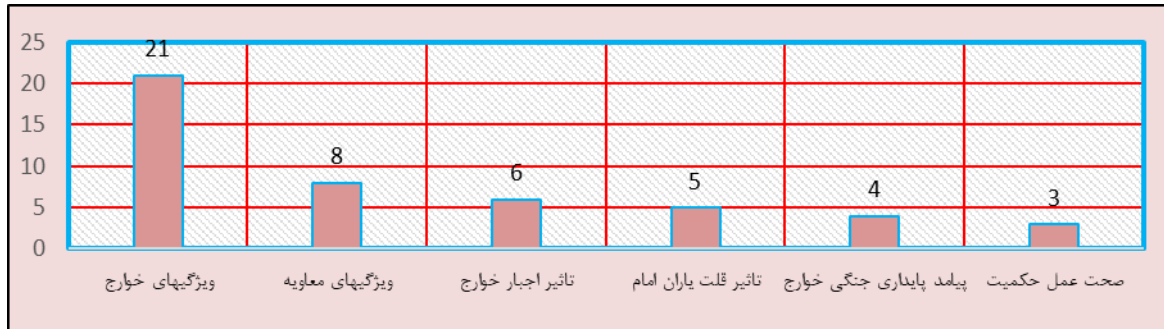
	۱	۵۰	اصلاح ناپذیر	۱۲		
۳	۵	۷۵، ۱۶، ۷۲، ۱۱، ۸۱	تأثیر «اجبار خوارج بر امام»	۱۳	تأثیر «اجبار و تفرقه‌افکنی خوارج»	
			تأثیر «اجبار خوارج بر یاران امام»	۱۴		
۴	۴	۸۷، ۷۱، ۷۳، ۶۹	«قلت یاران امام نسبت به خوارج»	۱۵	تأثیر «قلت یاران امام»	
			«قلت یاران امام نسبت به شامیان»	۱۶		
۴	۲	۴۶، ۸	غلبه آتی بر معاویه	۱۷	پیامدهای پایداری جنگی خوارج	
			تلفات کمتر از معاویه	۱۸		
			اعتلاء آتی اسلام	۱۹		
۳	۲	۱۸، ۶	صحت حکمیت قرآن	۲۰	صحت عمل حکمیت	
			صحت حکمیت انسانها	۲۱		
۳	۱	۶۵	سقوط دینی آتی خوارج	۲۲	پیامدهای ناپایداری جنگی خوارج	
			ضعف و ذلت آتی اسلام	۲۳		
			پشیمانی آتی خوارج	۲۴		
۲	۲	۵۸، ۵۱	صدق، صبر، شهادت طلبی و ...	۲۵	الگوگیری از مجاهدان همراه پیامبر	
۲	۲	۱۳، ۴۰	تأثیر ارائه آزادی عمل	۲۶	تأثیر «عدم تمایل امام به اجبار»	
۲	۲	۹۰، ۸۲	لزوم وفاداری به عهد و پیمان	۲۷	تأکید بر پایبندی به صلحنامه	
۲	۲	۱۷، ۱	تقدم در «دعوت به قرآن»	۲۸	ویژگی‌های امام	
۱	۱	۸۴	شبهات به بصیرت امام	۲۹	الگوگیری از مالک اشتر	
۱	۱	۴۱	تأثیر ضعف خوارج و غیر خوارج	۳۰	تأثیر «ظهور ضعف در سپاه امام»	
۱	۱	۳۱	عدم وثاقت و بدسابقگی	۳۱	ویژگی‌های ابوموسی	

جدول ۲: جدول سنجش فراوانی مضامین اقوال امام نسبت به خوارج از «شروع اصرار آنها به پذیرش حکمیت تا پیش از پشیمانی از پذیرش حکمیت»

۴-۲. سنجش فراوانی مضامین اصلی

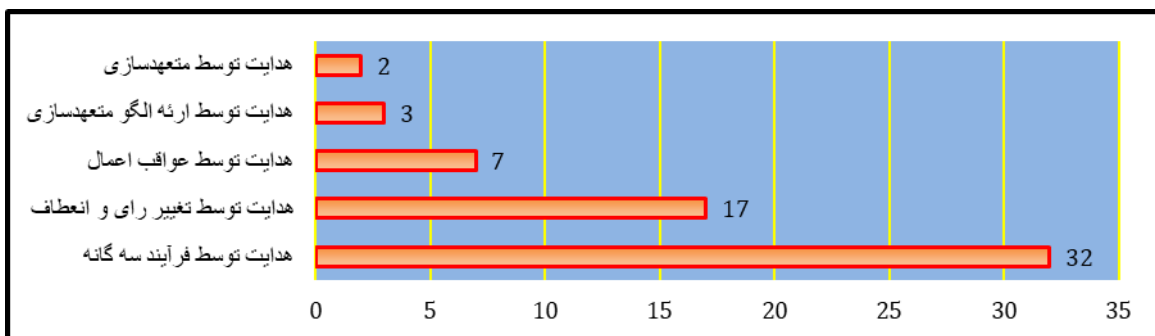
هر مضمون اصلی از اجتماع مضامین فرعی مشابه به وجود می‌آید. با توجه به آنکه مضامین فرعی، عناوینی جزئی هستند که بیانگر مقصود متکلم از هر جمله هستند؛ پس مضامین اصلی، عناوینی کلی هستند که مقصود اصلی گوینده و به عبارتی، چهارچوب اصلی متن را تشکیل می‌دهند (عترت دوست، ۱۴۰۱، ص ۸۵) در نمودار ذیل، اهم مضامین اصلی روایات این پژوهش به همراه فراوانی آنها درج شده‌اند. همانطوری که مشاهده می‌شود، فراوانی مضمون اصلی «ویژگی‌های خوارج» تفاوت چشمگیری با فراوانی سایر مضامین اصلی دارد. این امر بیانگر اهتمام امام به اصلاح خوارج از طریق بیان ویژگی‌های آنها و در واقع، فرآیند «خودشناسی» است.

نمودار ۱. فراوانی اهم مضامین اصلی کلام امام

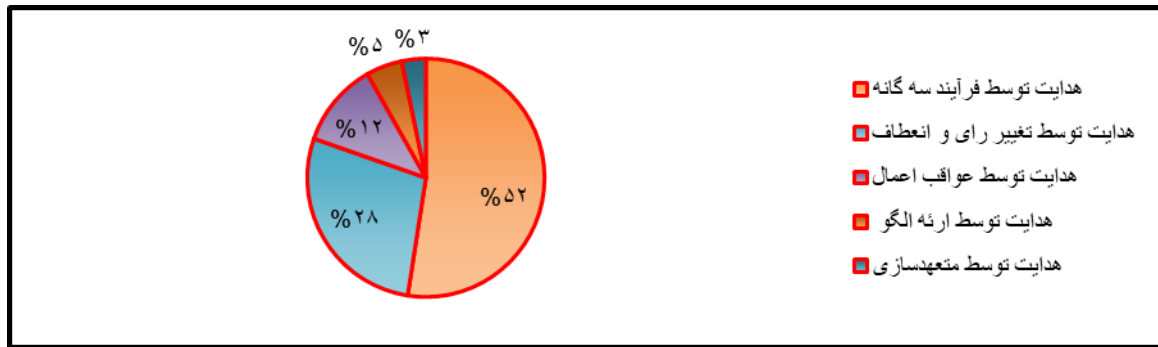

۵. تحلیل مقوله‌های استخراجی از بیانات امام علی(ع)

بر اساس یافته‌های حاصل از جداول تحلیل کمی، مجموع مضامین محوری در بیانات امام(ع) را می‌توان در قالب پنج مقوله انتظام بخشید: «هدایت توسط فرآیند سه‌گانه خودشناسی، دشمن‌شناسی و دوست‌شناسی»، «هدایت توسط تغییر رأی و انعطاف»، «هدایت توسط عواقب اعمال»، «هدایت توسط ارائه الگو» و «هدایت توسط متعهدسازی». توزیع فراوانی کدها و سهم نسبی هر یک از این مقوله‌ها در نمودارهای ذیل ترسیم شده است:

نمودار ۲. فراوانی مقوله‌های امام

نمودار ۳: سهم مقوله‌های امام

همانگونه که مشاهده می‌شود، مقوله «هدایت توسط فرآیند سه‌گانه خودشناسی، دشمن‌شناسی و دوست‌شناسی» با فراوانی ۳۲ کد و سهم ۵۲٪ بارزترین مقوله امام است. به همین جهت، ابتدا به بررسی این مقوله پرداخته می‌شود.

۱-۵. هدایت از طریق فرآیند خودشناسی، دشمن‌شناسی و دوست‌شناسی

منظور از هدایت توسط فرآیند خودشناسی، آشناسازی خوارج با ویژگی‌های مختلف خودشان است تا بتوانند با اصلاح ویژگی‌های منفی و همچنین تقویت ویژگی‌های مثبتشان به اعتلاء برسند. مقصود از هدایت توسط فرآیند دشمن‌شناسی، آشناسازی خوارج با شخصیت حقیقی «شامیان» و نیز «حکم سپاه امام (ابوموسی اشعری)» است تا با درک دشمنی آنها علیه خود، خود را از شر دسیسه‌های آنها برهانند. منظور از هدایت توسط فرآیند دوست‌شناسی نیز آشناسازی خوارج با شخصیت خیرخواه «امام علی (ع)» است تا با پیروی از اوامر و نواهی - هرچند ظاهراً سخت و دشوار- ایشان به رستگاری برسند:

۱-۱-۵. ویژگی‌های خوارج

این طریقه هدایتی امام، بخش عظیمی از مقوله اول ایشان (ع) را به خود اختصاص داده است و همانطوریکه در بالا نیز بیان شده است از طریق بیان ویژگی‌های مختلف خوارج رخ داده است. ویژگی‌هایی که بر طبق جدول تحلیل محتوا عبارت هستند از:

الف. عهدشکنی

بارزترین ویژگی منفی خوارج عهدشکنی آنها بود که دو بعد داشت: عهدشکنی با امام و عهدشکنی با خدا.

۱. عهدشکنی با امام

در بازه زمانی مد نظر این مقاله، خوارج دو بار از امام نافرمانی کردند. یعنی «عهد اطاعت» ایشان (ع) را شکستند. بار اول در زمان «انتخاب حکم» بود و عهدشکنی بسیار بزرگی بود؛ زیرا اگر خوارج تحت نظارت امام، حکم زیرکی انتخاب می‌کردند، آن حکم می‌توانست نتایج نامطلوب نافرمانی‌های دیگر آنها را تا حد زیادی خنثی کند، نه آنکه فریب بخورد و خلافت را به راحتی به معاویه واگذار کند. بنابراین امام ابتدا ابن عباس را به عنوان حکم سپاهش به خوارج پیشنهاد داد. فردی آنچنان زیرک که معاویه حتی پس از انتخاب عمرو بن عاص مکار نیز با نگرانی می‌گفت: «اگر ابن عباس انتخاب شود، عمرو بن عاص نمی‌تواند بر او فائق شود» (ابن قتیبه، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۴۹). خود عمرو بن عاص نیز به این امر معترف بود و می‌گفت: «ابن عباس بسی زیرک است. ابن عباس را نمی‌توان فریفت» (بلاذری، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۳۰۷). با این حال، خوارج با انتخاب ابن عباس به عنوان حکم سپاه امام مخالفت کردند. پس از آن، امام مالک اشتر را به عنوان حکم سپاهش به خوارج پیشنهاد داد؛ اما خوارج با انتخاب او نیز مخالفت کردند (کد:

۳۲، ۳۴) و از فرمان «اکنون از من نافرمانی نکنید» امام تمرد کردند (کد: ۲۸) «فلا تعصوني الآن» (طبری، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۵۱) تمردی آنچنان مصرانه که امام به عدم تغییر نظرشان پی برد (کد: ۳۸) «فقد ابیتم الا ان تجعلوا أبا موسی» (طبری، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۵۱).

نافرمانی دوم خوارج از امام، نافرمانی در «ادامه به جنگ صفین» بود. امام از این نافرمانی آنها به حدی ناخرسند بود که حتی پس از رضایتش به متارکه جنگ صفین نیز به خوارج بابت این موضوع خرده می‌گرفت و می‌فرمود: من شما را از آنچه در پیش گرفته‌اید، بازداشتم؛ اما شما از من نافرمانی کردید (کد: ۸۶) «قد نهیتکم عما أتیتم فعصیتمونی» (ابن مزاحم، ۱۴۰۴، ص ۵۲۱). چرا به خواسته شامیان دست از جنگ کشیدید؟! (کد: ۸۹) «لم کانت اجابتکم إیاهم الی وضع الحرب عنا». شما از همان اول کار از من نافرمانی کردید (عهد اطاعت را شکستید) (کد: ۲۷) «فإنکم قد عصیتمونی فی أول الأمر» (طبری، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۵۱).

۲. عهدشکنی با خدا

علاوه بر عهدشکنی با امام، خوارج با خدا نیز به راحتی عهدشکنی می‌کردند تا حدیکه به فرمایش امام، شکستن «عهدهای الهی» برای آنها غضب‌آور و ننگین نبود؛ اما شکستن «عهدهای آباء و اجدادیشان» اینچنین بود (کد: ۶۷) «قد ترون عهد الله منقوضه فلا تغضبون و أنتم لنقض ذمم آبائکم تأنفون» (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۶؛ موسوی، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۵۱۰).

ب. دنیاگرایی و ترس از جهاد

بر طبق نتایج تحلیل محتوای مضمونی، ویژگی دیگر خوارج، ترس از جهاد و حب به زندگی بود (کد: ۵۶) «جنبنا عن البأس و حبا للحیة» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۵۰۷). البته، علت این ترس و حب خوارج، در اقوال امام بیان نشده است و معلوم نیست که ترس آنها از مرگ، به دلیل اعمال زشت و گناهانشان بود یا بی‌سرپرست شدن زنان و فرزندانشان. همچنین معلوم نیست، حب آنها به زندگی، به علت عدم اعتقادشان به آخرت بود یا تمایلشان به کسب رضای الهی در دنیا. در حقیقت، امام در کلام خود فقط به نحو مطلق (بدون قید)، چندین بار به خوارج متذکر می‌شود که آنها جان خود را در راه خالق جان‌ها به خطر نمی‌اندازند (کد: ۶۱) «لا انفس خاطرتم بها للذی خلقها» (نهج البلاغه، خطبه ۱۱۷؛ موسوی، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۵۰۹) و میل به بقاء دارند (کد: ۱۲) «قد أحببتم البقاء» (ابن مزاحم، ۱۴۰۴، ص ۴۸۴؛ ابن قتیبه، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۳۹). این اطلاق کلام امام می‌تواند به این معنا باشد که خوارج به هر دلیلی که «ترس از جنگ و حب به زندگی» دارند، این امر، یک ویژگی منفی برای آنها محسوب می‌شود.

علاوه بر جنگ (جهاد جانی)، به استناد کلام حضرت خوارج از انفاق (جهاد مالی) نیز گریزان بودند (کد: ۶۰) «فلا أموال بذلتموها للذی رزقها» (نهج البلاغه، خطبه ۱۱۷؛ موسوی، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۵۰۹). حال آنکه انفاق درست مانند جنگ و جهاد، تکلیفی واجب است، حتی اگر در راه تأمین مخارج جنگی مصرف نشود؛ زیرا درست مانند جنگ و جهاد مسبب سربلندی «جامعه اسلامی» می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۲۲۵).

ج. شیوه جنگی نامطلوب

شیوه جنگی خوارج، شیوه‌ای نامطلوب بود. چه از نظر «انگیزه» چه از نظر «عملکرد»؛ زیرا به فرمایش امام علی(ع)، هیچ طایفه‌ای نبود که آنها به «انگیزه الهی» با آن طایفه مبارزه کنند (کد: ۶۲) «لا عشیره عادیتموها فی ذات الله» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۵۱).

ص ۵۰۹). این سخن امام، چه به معنی انگیزه صرفاً مادی خوارج در جنگ و جهاد باشد؛ مثلاً: عرق قومی و قبیله‌ای آنها و چه به معنی انگیزه مادی آمیخته با انگیزه الهی آنها باشد، آشکارا دلالت بر «عدم خلوص دینی» و همچنین «ضعف انگیزه جنگی» شان. البته خوارج علاوه بر ضعف انگیزه جنگی، در جنگ صفین عملکرد جنگی بسیار ضعیفی نیز داشتند تا حدی که امام با قسم به جان خود می‌فرمود: در جنگ‌های نبوی، اگر خود ایشان (ع) و سایر صحابه اینگونه که خوارج در جنگ صفین به میدان رفتند، به میدان می‌رفتند؛ اسلام هرگز عزت و استیلا نمی‌یافت (کد: ۵۷) «لعمري لو كنا، حين كنا مع رسول الله... نأتي مثل ما أتيتم اليوم ما قام للدين عمود» (نهج البلاغه، خطبه ۵۶؛ موسوی، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۵۰۸).

د. هدایت‌ناپذیری

با توجه به جدول تحلیل محتوای مضمونی، خوارج افرادی «هدایت‌ناپذیر» بودند. این ویژگی که حالتی ماندگار در آنها یافته بود (کد: ۴۹) «ما أظنكم بعدها موافقي رشد» (طبری، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۵۶؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۳، ص ۳۱۶)، آنچنان در آنها ریشه دوامده بود که گاهی امام آنها را به کران و کورانی تشبیه می‌کرد که نه قادر به درک سخنی هستند، نه قادر به پاسخگویی به ندایی (کد: ۵۵) «كأنني أخطب صما بكما، لا يفقهون حوارا ولا يجيبون نداء» (موسوی، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۵۰۷). این میزان عظیم هدایت‌ناپذیری خوارج، می‌تواند بیانگر تعصب و جمود فکری آنها باشد.

ه. ناشکری نسبت به نعمت‌های الهی

اگرچه یاری الهی و تعالیم دین خدا، ایجادکننده فضیلت و کرامت در هر مسلمانی و از جمله خوارج است؛ اما خوارج شکر این نعمت‌های الهی را بجا نمی‌آوردند (کد: ۶۳) «تكرمون بالله على عباده ولا تكرمون الله في عباده» (نهج البلاغه، خطبه ۱۱۷؛ موسوی، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۵۱۰). این ناشکری و بی‌اعتنایی آنها می‌تواند حاکی از تکبر و غرورشان باشد. به عبارت دیگر، حاکی باشد از اعتقادشان به کسب فضیلت و کرامت «با تلاش صرف تلاش خودشان» بدون یاری الهی.

و. فریب خوردگی

با وجود ویژگی‌های منفی فراوانی که برای خوارج بیان شده است، رضایت آنها به درخواست شامیان؛ یعنی رضایتشان به صلحنامه حکمیت، به دلیل سادگی و فریب‌خوردگی شان رخ داده بود؛ نه عناد، نفاق و سایر رذایل. چنانچه امام علی (ع) در این باره می‌فرمود: «ما أنتم إن جامعتهموهم على ما أحبوا، وأعطيتهموهم الذي سألوا إلا مغرورون» (کد: ۴۸) (نهج البلاغه، خطبه ۱۱۷؛ موسوی، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۵۱۰).

ز. محل رجوع و پاسخگو

بنابر فرمایش امام علی (ع)، خوارج از امور الهی سخن می‌گفتند و مردم نیز، جهت پاسخ به پرسش‌های الهی خود، به آنها رجوع می‌کردند (کد: ۶۴) «كانت أمور الله عليكم ترد و عنكم تصدر و إليكم ترجع» (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۶؛ موسوی، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۵۱۰). این سخن امام، علاوه بر آنکه بیانگر «محل رجوع و پاسخگو» بودن خوارج برای مردم عوام است، بیانگر عدم الزام خوارج به پذیرش صلحنامه حکمیت نیز هست؛ زیرا خوارج به دلیل محل رجوع بودن، مسلماً خودشان از حکم و نظر قرآن در باب حقانیت «امام یا معاویه» مطلع بودند. بنابراین، نیازی نبود با پذیرش صلحنامه حکمیت، داورانی تعیین کنند تا آن داوران (عمر و بن عاص و ابوموسی اشعری)، با رجوع به قرآن حکم و نظر قرآن در باب حقانیت امام یا معاویه را برای آنها استخراج و به آنها ابلاغ کنند.

ح. برخورداری از کرامت الهی

طبق فرمایش امام، خوارج به لطف آموزه‌ها و آداب کریمانه اسلام، در میان اعراب بدوی آن زمان، از «کرامت اجتماعی» والایی برخوردار شده بودند تا جایی که حتی کنیزانشان هم محترم بودند و کسانی از آنها می‌ترسیدند که نه ضعفی در برابرشان داشتند و نه

در زیر یوغشان بودند (کد: ۵۹) «لکم منزلة تکرّم بها إماؤکم... و یها بکم من لا یخاف لکم سطوة و لا لکم علیه إمرة» (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۶؛ موسوی، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۵۱۰). اقوال مذکور امام، علاوه بر آنکه بیانگر برخی اوصاف غیر منفی خوارج است، بیانگر برخی تکالیف آنها نیز هست؛ مثلاً اینکه چون آنها - و به طور کلی همه مسلمانان - کرامت خود را وامدار یاری خدا و تعالیم دینش هستند، پس علاوه بر شکرگزاری از خدا، باید به هر وسیله‌ای، مثلاً به وسیله رد صلحنامه‌های ننگین، در «حفظ دین خدا» نیز بکوشند.

۵-۱-۲. هدایت از طریق فرآیند دشمن‌شناسی

پس از بیان «ویژگی‌های خوارج» جهت هدایت آنها از طریق فرآیند: «خودشناسی»، امام به بیان ویژگی‌های «شامیان» و نیز «داور منتخب خوارج (ابوموسی اشعری)» می‌پردازد جهت هدایت خوارج از طریق فرآیند: «دشمن‌شناسی».

الف. شامیان

منظور از شامیان، معاویه و سپاهش هستند که در جنگ صفین با قرآن برسر نیزه کردن و به عبارت دیگر، با واسطه کردن قرآن، خوارج را به پذیرش صلحنامه حکمیت ترغیب کرده بودند.

معاویه دشمن سرسخت امام بود و در زمان به خلافت رسیدن ایشان(ع)، فرمانداری شام را در دست داشت. او از زمان عمر به این فرمانداری رسیده بود و در زمان عثمان نیز بر آن ابقا شده بود تا آنکه عثمان به قتل رسید و امام جانشین وی شد (ابن‌عبدالبر، ۱۴۱۲: ج ۳، ص ۱۴۱۶ و ۱۴۱۷؛ ابن حجر، ۱۴۱۵: ج ۶، ص ۱۲۰). پس از جانشینی امام، ایشان(ع) معاویه را گمراه دانست و از فرمانداری شام عزل کرد^۱ (ابن‌مزاehم، ۱۴۰۴، ص ۵۲). حضرت ابتدا «ابن عباس» و سپس «سهل بن حنیف» را به فرمانداری شام منصوب کرد (رک: طبری، ۱۳۸۷: ج ۴، ص ۴۴۲ و ۴۴۰؛ مسکویه، ۱۳۷۹: ج ۱، ص ۴۶۴ و ۴۶۳؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲: ج ۵، ص ۷۵ و ۷۲). اطاعت از این عزل و نصب‌ها بر معاویه گران آمد. بنابراین با حیل‌هایی علیه امام، ابتدا جنگ صفین و سپس ماجرای حکمیت (دعوت قرآنی) را بپا کرد.^۲

امام جهت آگاهی مخالفان سپاهش (خوارج) از حیل‌های مذکور معاویه، به بیان ویژگی‌های حقیقی او و سپاهش (شامیان) برای آنها پرداخت. ویژگی‌هایی که بر طبق جدول تحلیل محتوا عبارت هستند از:

^۱ عن امیرالمؤمنین(ع): «لم یکن الله لیرانی أتخذ المضلین عضدا».

^۲ ماجرای حکمیت (دعوت قرآنی) در آخرین شب جنگ صفین رخ داد. در این شب شدت جنگ بسیار وخیم شد. پیروزی سپاه امام کاملاً عیان بود. مالک اشتر رژه‌کنان می‌گفت: یک کمان بیشتر تا پیروزی نمانده است (رک: طبری، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۴۷ و ۴۸). امام به خطبه می‌نشست و می‌فرمود: جز یک نفس از دشمن نمانده است. معاویه و عمروعاص کار خود را تمام شده می‌دیدند. در آخرین لحظات، معاویه به عمروعاص گفت: چه باید کرد؟ عمروعاص گفت: باید پیشنهادی کرد که چه آنرا بپذیرند و چه نه دچار تفرقه شوند (رک: ابن‌اعثم، ۱۴۱۱، ج ۳، ص ۱۷۱). علاوه بر این پیشنهاد تفرقه‌افکن، آنها تصمیم گرفتند، بازه صلحی نیز معین کنند تا بتوانند هم از نظر افراد، هم از نظر ادوات جنگی، خود را جهت حمله مجدد علیه امام آماده سازند (رک: ابن‌قتیبه، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۴۸). بنابراین در صبح از سوی سپاه معاویه قرآن‌هایی بر سر نیزه‌ها رفت. قرآن بزرگ دمشق نیز به کمک ده نفر بر نوک نیزه‌ای حمل می‌شد. از میان سپاه معاویه با صدای بلند گفته می‌شد: «ای جنگجویان عرب! به زنان و دخترانتان ببندید، اگر شما همگی نابود شوید؛ فردا چه کسی در برابر حملات رومی‌ها، ترک‌ها و پارس‌ها از آنها مراقبت خواهد کرد؟» سپس یکصد گفتند: ای سپاه علوی بیاید قرآن میان ما و شما داوری کند (ابن‌مزاehم، ۱۴۰۴، ص ۴۷۸-۴۸۰). گوش‌های بخشی از سپاه امام (خوارج) با شنیدن این سخن‌ها، و چشم‌هاشان با مشاهده آن قرآن‌ها تحت‌تأثیر قرار گرفت و اندک‌اندک در میان آنها این سخن زمزمه شد که ما به خاطر خدا و قرآن با آنها می‌جنگیدیم. اکنون که به خدا و قرآن روی آورده‌اند، دلیلی جهت ادامه جنگ با آنها نداریم (رک: همان؛ احمد بن دینوری، ۱۳۶۸، ص ۱۹۲).

۱. شامیان «فاقد علم و درک قرآنی» و به عبارت دیگر «فاقد صلاحیت دینی» جهت انجام داوری قرآنی بودند. زیرا حقیقتاً اهل دین و قرآن نبودند (کد: ۲) «لیسوا بأصحاب دین و لا قرآن» (ابن مزاحم، ۱۴۰۴، ص ۴۹۰)؛ بلکه غرق در شبهات و شهورات بودند (کد: ۶۶) «یعملون بالشبهات، و یسیرون فی الشهورات» (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۶، موسوی، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۵۱۰) و به همین جهت هم امام - همراه خوارج و مابقی سپاهش - علیه آنها وارد جنگ شده بود (کد: ۱۹) «إني إنما أقاتلهم ليدینوا بحکم القرآن» (ابن مزاحم، ۱۴۰۴، ص ۴۹۰). نکته‌ای که خوارج در زمان پذیرش دعوت قرآنی شامیان از آن غافل شده بودند.

۲. صرف نظر از «فقدان صلاحیت دینی»، شامیان - برخلاف تصور خوارج - در دعوت قرآنی شان «فاقد نیت مثبت» نیز بودند. توضیح آنکه: «دعوت قرآنی» معاویه - که ظاهراً جهت رفع اختلافات او با امام انجام شده بود - در حقیقت روش خود امام بود. با این تفاوت که امام دعوت مذکور؛ یعنی دعوت به «صلح با داوری قرآن» را همواره در «آغاز» جنگ‌ها و در اوج آمادگی سپاهش انجام می‌داد (رک: احمد بن دینوری، ۱۳۶۸، ص ۱۴۷؛ طبری، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۵۱۱)؛ اما معاویه آن را در انتهای جنگ، و در دو قدمی به شکستش انجام داد. به همین جهت و به جهت دین‌گریزی معاویه، امام به خوارج می‌فرمود هدف حقیقی شامیان از دعوت قرآنی مذکور، «مکر و حيله‌ای» بیش نیست. یعنی هدفشان دفع حملات سپاه علوی، و اتمام جنگ صفین به نفع خود است (کد: ۴۷) «رفعوا المصاحف ودعوکم إلی ما فیها لیفتنوکم عنهم، ویقطعوا الحرب فیما بینکم و بینهم» (طبری، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۵۶؛ مفید، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۲۶۸). بنابراین سپاه امام (اعم از خوارج و غیرخوارج) باید به هوش می‌بودند و از پذیرش دعوت قرآنی آنها حذر می‌کردند.

۳. ویژگی منفی سوم شامیان «اصلاح ناپذیری» آنها بود. آنها برخلاف تصور خوارج، آنچنان عصیانگر و اصلاح‌ناپذیر بودند که امام حتی پس از صلح با آنها نیز معتقد بود، این جماعت به حق و سخن وحدت آفرین رو نخواهند کرد؛ مگر آنکه لشکرها دسته‌دسته و پی‌درپی بر آنها بتازند (کد: ۵۰) «إن هؤلاء القوم لم یکنوا لیفتنوا إلی الحق و لا لیجیبوا إلی کلمة السواء بیننا و بینهم حتی یرموا بالمناسر تتبعها المناسر» (ابن مزاحم، ۱۴۰۴: ۵۲۰).

الف. داور منتخب خوارج

پس از معرفی شخصیت حقیقی شامیان، امام در ادامه فرآیند دشمن‌شناسی، به بیان شخصیت حقیقی داور منتخب خوارج؛ یعنی «ابوموسی اشعری» می‌پردازد. ابوموسی اشعری داور منتخب خوارج در ماجرای حکمیت بود که مورد تأیید امام نیز نبود^۱ البته امام در رد او از الفاظی؛ مانند: «بی‌دین یا متظاهر به دین» که در رد معاویه و پیروانش استفاده می‌کرد؛ استفاده نرمود (گویا این نواقص چندان در ابوموسی وجود نداشت)؛ لکن حضرت به نقص دیگری در وجود او اشاره کرد؛ یعنی فقدان «وثاقت و سابقه نیکو»؛ زیرا او در جنگ جمل مردم را از مشارکت جنگی و یاری امام بازداشت و پس از پیروزی حضرت نیز به جای پوزش و امان‌طلبی، از نزد ایشان (ع) گریخت تا سرانجام امام خودشان به او امان دادند (کد: ۳۱) «فانه لیس لی بثقه، قد فارقتی، و خذل الناس عنی ثم هرب منی حتی آمنته بعد اشهر» (طبری، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۵۱). بنابراین مسلم است که او نمی‌توانست داور شایسته‌ای جهت «دفاع از منافع امام» - در ماجرای حکمیت و هر ماجرای دیگری - باشد. ناشایستگی او جهت دفاع از منافع امام آنچنان بدیهی بود که در گزارشات

^۱ پس از پیشنهاد حکمیت معاویه و اصرار بخشی از سپاه امام (خوارج) به پذیرش آن، اشعث بن قیس از فرماندهان سپاه امام، از امام رخصت خواست تا به نزد معاویه برود و از او در باب نحوه «حکم (داور) قرار دادن قرآن» پرسش کند. امام به او رخصت داد. معاویه به اشعث گفت: «شما شخصی را به عنوان حکم (داور) سپاهتان انتخاب می‌کنید و ما نیز شخصی را به عنوان داور سپاه خود برمی‌گزینیم. سپس از آن دو تعهد می‌گیریم که برطبق مندرجات قرآن در باب اختلافات دو سپاه داوری کنند و همگی نیز از حکم اجماعی آن دو - که مبتنی بر قرآن است - تبعیت خواهیم کرد». اشعث به نزد امام آمد و ماجرا را اطلاع داد. اکثر سپاه امام؛ یعنی خوارج گفتند: «ما رضایت داریم. ما می‌پذیریم» (رک: مسعودی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۳۹۱).

تاریخی آمده است پس از انتخابش به عنوان داور سپاه امام، معاویه با خوشحالی به عمرو بن عاص مژده داد: ای عمرو کسی در برابر تو قرار می‌گیرد که زبان دراز و کم خرد است (رک: ابن قتیبه، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۵۴).

شایان ذکر است، از جمله علل خوارج جهت انتخاب ابوموسی اشعری به عنوان داور، عدم تمایل وی به شرکت در جنگ صفین بود (ابن مزاحم، ۱۴۰۴، ص ۴۹۹)؛ البته نه تنها ابوموسی؛ بلکه عده‌ای دیگر از مشاهیر - مانند: عبد الله بن عمر، سعد بن ابی وقاص، مغیره بن شعبه و... - نیز در جنگهای جمل و صفین، و کلا جنگ‌های پس از رحلت پیامبر اکرم(ص) هیچ مشارکتی نمی‌کردند. روزی امام از آن‌ها علت خواست. پاسخ دادند: زیرا عثمان کشته شد و شما [و یارانان] در قتل او دخیل بودید. هرچند ما به برتری و سوابق دینی شما معترف هستیم؛ لکن نمی‌دانیم آیا در باب قتل عثمان، به درستی عمل کرده‌اید یا خیر؟ ما بیم داریم [با شرکت در این جنگ‌هایی که شما علیه مسلمانان بر سر قتل عثمان بپا می‌کنید] مسلمانی را [به ناحق] بکشیم و به دوزخ برویم. امام به آنها پاسخ داد: اگر به نظر شما عثمان واقعا فردی نیکوکار و مظلوم بود، پس چرا او را یاری نکرده و مانع قتلش نشدید؟ و اگر هم به نظر شما او فردی گنهکار و بی‌کفایت بود، چرا به آن جماعتی که جهت اصلاح او و نجات جامعه قیام کرده بودند؛ یاری نرسانده و جبهه حق را تنها گذارید؟! در هر دو حالت، شما نیز کاهل و گنهکارید (رک: ابن مزاحم، ۱۴۰۴، ص ۵۵۲).

ناگفته نماند، هرچند ابوموسی اشعری در جنگ‌های «میان مسلمانان» ادعای بی‌طرفی می‌کرد؛ اما عملش به ویژه در جنگ جمل چیز دیگری نشان می‌داد (رک: طبری، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۴۷۲-۴۷۳؛ شیردل، ۱۳۹۷، ص ۲۸۲). این ویژگی او؛ یعنی «تناقض گفتار و عملش» مسلما عامل دیگری جهت کاهش اعتبار اجتماعی‌اش به شمار می‌رفت. نمونه‌ای دیگر از تناقض مذکور وی در جریان صلحنامه حکمیت رخ داد. به این نحو که او مدت‌ها پیش از انعقاد صلحنامه مذکور، حدیث نبوی مقابل را برای سوید بن غفل نقل می‌کرد: «فتنه‌ها پیوسته بنی اسرائیل را بالا و پائین می‌برد تا سرانجام دو حکم انتخاب کردند و آن دو حکم، حکمی صادر کردند که مورد رضایت پیروانشان نبود. این امت (امت اسلام) را نیز فتنه‌ها، پیوسته بالا و پائین می‌برد تا سرانجام دو حکم انتخاب کنند و آن دو حکم، حکمی صادر خواهند کرد که مورد رضایت پیروانشان نخواهد بود». سوید بن غفله گفت: «ای ابوموسی اگر به دوران آن فتنه‌ها رسیدی، مبادا یکی از آن دو حکم باشی». ابوموسی گفت: «من!». سوید بن غفله گفت: «بله تو». ابوموسی گفت: «در این صورت [می‌خواهم] خداوند در آسمان‌ها و زمین مفری برای من قرار ندهد». بعدها، پس از فریب خوردگی ابوموسی در ماجرای حکمیت، روزی سوید بن غفله او را دید و [با تعجب] گفت: «سخن آن روزت را بیاد داری؟» (یعقوبی، بی‌تا: ج ۲، ص ۳۹۳).

۵-۱-۳. هدایت از طریق فرآیند «دوست‌شناسی»

پس از اشاره به ویژگی‌های شامیان و ابوموسی و به عبارت دیگر پس از ارائه درس «دشمن‌شناسی»، امام با اشاره به یکی از ویژگی‌های خود، به خوارج درس «دوست‌شناسی» می‌دهد و می‌فرماید: خود ایشان(ع) در انجام و نیز پذیرش دعوت‌های قرآنی متقدم‌ترین فرد بوده است (کد: ۱۷) «أنا أول من دعا إلى كتاب الله وأول من أجاب إليه» (ابن مزاحم، ۱۴۰۴، ص ۴۹۰). این سخن امام یعنی: به دلیل «تقدم» و به عبارت دیگر، مشتاق بودن ایشان(ع) به انجام و نیز پذیرش دعوت‌های قرآنی، پس از عدم رضایت ایشان(ع) به «دعوت قرآنی معاویه»، خوارج نباید تصور دست رد زدن و بی‌حرمتی امام به دعوت قرآنی را می‌کردند و با این تصور خود، ایشان(ع) را برای پذیرش دعوت قرآنی معاویه تحت فشار قرار می‌دادند؛ بلکه - همانگونه که در ذیل «خصوصیات معاویه» گفته شد - آنچه سبب انزجار حضرت از دعوت قرآنی معاویه شده بود، آگاهی حضرت از فریبکاری معاویه در انجام این دعوت بود. به عبارت دیگر،

چنانچه هدف معاویه از دعوت امام و سپاه ایشان به قرآن (انعقاد صلحنامه حکمیت) حقیقتاً اجرای حکم قرآن بود - و نه حيله‌گری و رهایی از شکست - امام نیز انزجاری از پذیرش دعوت قرآنی وی نداشت.

۵-۲. هدایت به وسیله تغییر رأی و انعطاف

پس از مقوله «هدایت توسط فرآیند سه گانه خودشناسی، دشمن‌شناسی و دوست‌شناسی»، مقوله دوم حاصل از روش تحلیل محتوای مضمونی عبارت است از: «هدایت یا تغییر رأی و انعطاف». فرآیندی که در طی آن، شخص هادی به سبب قلت یاران و یا مصالحی دیگر موقتاً تغییر رأی داده و موضع مخالفانش را می‌پذیرد تا نه تنها خود بعدها در شرایط هدایتگری موثرتری واقع شود؛ بلکه مخالفانش نیز فرصت بیشتری جهت تأمل و رهایی از عقوبت و عذاب بیابند.

امام در جنگ صفین - پس از جدایی خوارج از مابقی سپاهش - تحت چنین شرایطی قرار گرفت. بنابراین با وجود بی‌میلی شدید، با انعطافی هوشمندانه، خواسته خوارج؛ یعنی متارکه جنگ علیه معاویه را پذیرفت و البته با این عمل، مرتکب خطا و گناهی نیز نشد؛ زیرا اولاً: پذیرش دعوت قرآنی حق و صواب است (کد: ۶) «إنها كلمة حق». ثانیاً: مطیع‌سازی از طریق جبر و خفقان در مرام امام نبود. یعنی ایشان به مخالفانش (خوارج) نیز حق آزادی بیان و عمل می‌داد (کد: ۴۰) «فاصنعوا ما احببتم» (طبری، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۵۱). ثالثاً: خوارج با اجبار شدید از امام «سلب اختیار» کرده بودند (کد: ۱۱) «كنت ناهيا و اليوم منهيها» (ابن مزاحم، ۱۴۰۴، ص ۴۹۰). رابعاً: به دلیل اختلافات ایجاد شده در سپاه امام (میان خوارج و غیرخوارج)، «آثار ضعف و شکست» در کلیت سپاه امام نمایان شد (کد: ۴۱) «انما فعلت ما فعلت لما بدا فيكم الخور و الفشل» (طبری، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۵۱). بنابراین ادامه به جنگ برای امام، دیگر میسر نبود.

شایان ذکر است، اجبار خوارج جهت متارکه جنگ صفین به حدی شدید بود که - به زعم خود به دفاع از ساحت قرآن - به امام گفتند: ای علی! دعوت قرآنی را بپذیر و به فرمانده سپاهت، مالک اشتر فرمان برگشت از خط مقدم بده؛ وگرنه به خدا قسم تو را خواهیم کشت همانگونه که قبلاً عثمان بن عفان را کشته‌ایم^۱ «يا علي أجب القوم إلى كتاب الله إذ دعيت إليه إلا قتلناك كما قتلنا ابن عفان فوالله لنفعلنها إن لم تجبهم» (ابن مزاحم، ۱۴۰۴، ص ۴۹۰).

ناگفته نماند، علت قتل عثمان توسط خوارج چنین بود که «وی از اقوامش در مناصب حکومتی زیاد استفاده می‌کرد و از اموال حکومتی نیز زیاد به آنها می‌بخشید. توجه وی در اینگونه کارها، آن دسته آیات و روایات نبوی (ص) بود که به رسیدگی به خویشاوندان تأکید می‌کنند» (رک: ابن حنبل، بی تا، ج ۱، ص ۶۲؛ یعقوبی، بی تا، ج ۲، ص ۱۷۳؛ طبری، ۱۳۸۷، ج ۴، ص ۲۲۶). گویا عثمان نمی‌توانست بین بخشش از اموال شخصی و بخشش از اموال عمومی (بیت المال) فرقی قائل شود. هرچند امام اشتباهات مذکور عثمان را مجوز قتلش ندانسته و به قاریان سپاهش (خوارج) بابت قتل او خردگیری می‌کرد (نهج البلاغه، نامه ۶)؛ لکن آن قاتلان را جهت مجازات به معاویه تحویل نمی‌داد؛ چون اولاً: ایشان (ع) برخلاف معاویه به بی‌گناه و اشتباه بودن عثمان در زمان قتلش معتقد نبود (ابن مزاحم: ۱۴۰۴: ۲۰۲). ثانیاً: معاویه با امام بیعتی نکرده بود، بنابراین جزو امت امام نبود که امام ملزم به رسیدگی به درخواست او باشد. ثالثاً:

۱. امام طبق خواسته خوارج بیکی به خط مقدم فرستاد تا به مالک اشتر فرمان برگشت دهد. مالک اشتر که در دو قدمی پیروزی بود به امام پیغام داد: اکنون زمان برگشت من نیست. اندکی مهلت بده تا کار معاویه را یکسره کنم. امام مجدداً به او پیغام فرستاد: اگر برنگردی، مرا مرده یا اسیر معاویه خواهی یافت. مالک اشتر خشمگین از کارشکنی خوارج برگشت و به آنها گفت: «تنها به اندازه یک اسب دویدن به من مهلت دهید تا کار سپاه معاویه را یکسره کنم». خوارج گفتند: «در این صورت ما نیز در گناه تو (رد دعوت قرآنی) شریک خواهیم شد». بین مالک و خوارج درگیری لفظی شد. امام آنها را از ادامه به درگیری بازداشت. مالک اشتر مجدداً جهت رفتن به خط مقدم از امام رخصت خواست؛ اما امام هیچ پاسخی نفرمود. در این هنگام خوارج، يك صدا و شادمان فریاد زدند: امیرالمؤمنین علی دعوت قرآنی را پذیرفته است (ابن مزاحم، ۱۴۰۴، ص ۴۹۰ و ۴۹۲).

پس از قتل عثمان، امام مدام درگیر جنگ‌های داخلی و سستی پایه‌های حکومتش شده بود؛ لکن قاتلان عثمان (خوارج) از میان بردگان و بادیه‌نشینان یارانی برای خود جمع کرده بودند و بسیار قوی شده بودند. بنابراین درگیری امام با آنها فعلا به صلاح امنیت امت اسلام نبود (رک: مکارم شیرازی، ۱۳۹۰، ج ۱۱، ص ۱۹۸ و ۱۹۹).

۵-۳. هدایت با ذکر «پیامد اعمال»

سومین مقوله هدایتی امام «هدایت خوارج توسط ذکر عواقب اعمالشان» است. چه اعمال نیکشان که اینجا «دلآوری‌شان» در ابتدای جنگ صفین است و چه اعمال شرشان که اینجا «عدم دلآوری‌شان» در انتهای جنگ صفین است.

۵-۳-۱. عواقب دلآوری خوارج

در انتهای جنگ صفین، پس از طرح بحث حکمیت، خوارج به امام می‌گفتند: جنگ بس است. عفریت این جنگ اندک‌اندک ما را به کام خود می‌کشد و چنانچه ادامه یابد، تمام جنگجویان ما را خواهد کشت (ابن مزاحم، ۱۴۰۴، ص ۴۸۲)؛ اما امام آنها را به ادامه به جنگ تشویق می‌کرد و می‌فرمود در اثر دلآوری آن‌ها و مابقی سپاهش در این جنگ: «اولا سپاه معاویه «تلفات بیشتری» از سپاه آن‌ها داده است؛ زیرا سپاه معاویه تمام جنگجویان نامدارش را از دست داده بود حال آنکه سپاه امام تنها برخی از این جنگجویانش را از دست داده بود (کد: ۱۰) «أخذت منكم الحرب وقد والله أخذت منكم وتركت وأخذت من عدوكم فلم تترك» (ابن مزاحم، ۱۴۰۴، ص ۴۸۴؛ ابن قتیبه، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۳۹). ثانيا: معاویه و عمالش روحیه خود را نیز از دست داده بودند. یعنی در «ترس ریشه‌کنی» به سر می‌برند (کد: ۴۶) «خاف عدوكم الاجتياح» (طبری، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۵۶؛ مفید، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۲۶۸). بنابراین، تلاش سپاه امام - برخلاف تصور خوارج - نه تنها تلاش بیهوده‌ای نبود؛ بلکه در صورت استمرار می‌توانست به پیروزی نهایی نیز ختم شود؛ البته نه تنها امام؛ بلکه - به استناد گزارشات تاریخی - خود معاویه نیز به این امر اعتراف می‌کرد و می‌گفت: به خدا قسم، فرمانده سپاه علی زمانی متارکه جنگ کرد که من ناامید بودم و می‌خواستم از علی امان بخوام (رک: ابن اعثم، ۱۴۱۱، ج ۳، ص ۱۸۸). ثالثا: برخلاف تصور خوارج، آنها با رد حکمیت قرآن و ادامه به جنگ صفین، نه تنها ضربه‌ای بر پیکره دین و قرآن وارد نمی‌کردند؛ بلکه به «اعتلاء دین و قرآن» نیز کمک می‌کردند. آن هم به سبب واگذاری زمامداری جامعه به دستان وصی برحق پیامبر اکرم (امام علی(ع)) (کد: ۷۶) «حتى أعلی كلمة الله وأنصر دین الله و لو کره الجاهلون و الکافرون» (ابن بابویه، ۱۳۸۷، ص ۱۴۵؛ موسوی، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۵۱۱).

۵-۳-۲. عواقب عدم دلآوری خوارج

امام در جنگ صفین صراحتا به خوارج متذکر می‌شد، اصرار آنها جهت پذیرش صلحنامه حکمیت و به عبارت دیگر، متارکه جنگ صفین کاملا ناصواب است؛ زیرا عواقب شوم ذیل را برای آن‌ها به ارمغان خواهد آورد:

الف. به تنزل مقام و منزلتشان خواهد انجامید. چون آنها اگرچه - همانگونه که پیشتر بیان شد - خود، محل رجوع و پاسنگوی مردم در احکام الهی بودند؛ اما به فرمایش امام با پذیرش صلحنامه حکمیت، در آینده به ناچار دنباله‌رو «حکم استخراجی معاویه و عمالش از قرآن» می‌شدند.^۱ یعنی از جایگاه «پاسنگویان دینی» خارج و به جایگاه «مقلدان دینی» افول می‌کردند، آن هم مقلدان دینی

۱. منظور حکم استخراجی عمروعاص (حکم معاویه) از قرآن - در باب حقانیت یا عدم حقانیت امام - است.

یکسری افراد ستمگر. به همین جهت امام شیددا بر حالشان تاسف می خورد و می فرمود: «فمکنتم الظلمة من منزلتکم، و ألقیتهم إليهم أزمکم، و أسلمتم أمور الله في أیدیهم؛ شما [با پذیرش صلحنامه حکمیت] مقام و منزلتان را به ستمگران سپرده اید، زمام امورتان را به آنها واگذار کرده اید و در احکام الهی به آنها تسلیم شده اید» (کد: ۶۵) (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۶؛ موسوی، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۵۱۰).
 ب. چون معاویه و عمالش افرادی فریبکار و بی دین بودند؛ مسلما افتادن فرمانروایی کل یا بخشی از جامعه اسلامی به دست آنها - از هر طریقی؛ مثلا از طریق همین صلحنامه حکمیت - معادل بود با تحریف و به عبارت دیگر «ضعف و ذلت آتی اسلام» (کد: ۴۵) «لقد فعلتم فعلة ضعفت من الإسلام قواه و أسقطت منته و أورثت وهنا و ذلة» (طبری، ۱۳۸۷، ج ۵، ص ۵۶؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۳، ص ۳۱۶).

ج. برخلاف تصور خوارج، رضایت آنها به صلحنامه حکمیت رضایتی کاملا موقتی و آنی بود. یعنی به زودی در اثر ابتلاء به عواقب شوم این رضایتشان، دچار «خون دل خوردن و ندامت» می شدند (کد: ۶۸) «أیم الله لتحتلبنها دما» (نهج البلاغه، خطبه ۵۶؛ موسوی، ۱۴۲۶، ج ۵، ص ۵۱۰).

۵-۴. هدایت با «ارائه الگو»

با توجه به تحلیل های کیفی انجام شده، چهارمین مقوله سخنان امام در مواجهه با خوارج «هدایت آنها توسط ارائه الگو» است؛ البته الگوهای جنگی که در رأسشان مسلما «مجاهدان دوران نبوی (ص)» قرار دارند. امام که خود نیز در زمره مجاهدان مذکور بود با اشاره به ایام جوانی اش به خوارج می فرمود: «لقد كنا مع رسول الله (ص) و آله و سلم نقتل آباءنا، إخواننا، أخواننا، و أهل بیوتاتنا؛ ثم ما یزیدنا ذلك إلا إیماننا و تسلیما و ... صبرا علی مضض الألم، و جدا فی جهاد العدو؛ ما در رکاب نبی (ص) به جهاد می رفتیم. پدران، فرزندان، برادران و خانواده های [مشرک] مان را می کشتیم و این کشتار [اگرچه کشتار عزیزانمان بود؛ اما چون آنها مشرک بودند] جز اینکه بر ایمان و تسلیم ما [بر خدا] بیفزاید، ما را بر تحمل درد شکیبایتر و در جهاد با دشمن کوشایتر کند، دستاورد دیگری نداشت» (کد: ۵۸) (نهج البلاغه، خطبه ۱۱۷؛ موسوی، ۱۴۲۶: ۵/۵۰۹). در ادامه مضامین یادشده، حضرت به چهار ویژگی بارز مجاهدان حقیقی اشاره می کند و می فرماید: آنها اهل صبر، صداقت، اطاعت و شهادت طلبی هستند (کد: ۵۱) «قوم صدق صبر، لا یزیدهم هلاک من هلاک من قتلهم و موتاهم فی سبیل الله، إلا جدا فی طاعة الله، و حرصا علی لقاء الله» (ابن مزاحم، ۱۴۰۴: ۵۲۰). بنابراین خوارج نیز باید می کوشیدند و چنین اوصافی را در خود تقویت می کردند.

علاوه بر مجاهدان دوران نبوی (ص)، «مالک اشتر» نیز از منظر امام الگوی جنگی مناسبی بود. او که در جنگ صفین از فرماندهان سپاه علوی (ع) بود در این منصب رشادت های فراوانی از خود نشان داده بود تا حدیکه به دو قدمی انهدام کامل سپاه معاویه رسیده بود. اعتماد امام به قابلیت های جنگی و فکری او به حدی والا بود که مصمم بود با انتخابش به عنوان حکم، او را به گرد میز مناظره با عمروعاص مکار بنشانند؛ اما همانگونه که پیشتر بیان شد، خوارج با حکم شدن وی مخالفت کردند. امام گهگاه در زمان گلایه از عملکرد جنگی خوارج به آنها می فرمود: «یا لیت فیکم مثله اثین! یا لیت فیکم مثله واحدا یری فی عدوی ما اری؛ کاش در میان شما دو تن یا یک تن همانند او (مالک اشتر) بود تا در دشمن من به همان نحوی می نگرست که من می نگرم» (کد: ۸۴) (ابن مزاحم،

۱۴۰۴: ۵۲۰). این سخنان امام صراحتاً بیانگر مشابه بودن بصیرت و دشمن‌شناسی مالک اشتر به بصیرت و دشمن‌شناسی خود ایشان (ع) و در نتیجه، الگو بودن وی در جنگ و جهاد است.^۱

۵-۵. هدایت توسط «متعهدسازی»

آخرین مقوله سخنان امام در مواجهه با خوارج عبارت است از هدایت آنها توسط فرآیند «متعهدسازی». یعنی می‌فرمود باید به عهد و پیمان‌هایشان حتی به این صلحنامه حکمیتی که با دشمن‌شان، معاویه منعقد کرده‌اند؛ وفادار بمانند مگر اینکه او [در پایبندی به این صلحنامه] از فرمان خداوند ترمرد و از کتابش تجاوز کند (کد: ۸۲) «لا یصلح الرجوع بعد الرضا لا التبديل بعد الإقرار الا ان یعصى الله عز و جل و یتعدی کتابه» (ابن مزاحم، ۱۴۰۴: ۵۲۰). در واقع، حضرت به دلیل اطلاع از خوی عهدشکن خوارج، از طریق این مقوله؛ یعنی «متعهدسازی» قصد پیشگیری از عهدشکنی‌ها و فتنه‌آفرینی‌های آتی این جماعت (خوارج) برای امت اسلام را داشت.

در خاتمه سخن، ناگفته نماند هرچند صلحنامه حکمیت نقشی کلیدی در سرنوشت جنگ صفین ایفا کرد و حضرت بر تعهد بر آن نیز تأکید داشت؛ اما در سخنان حضرت هیچ اشاره‌ای به چستی موضوع مورد حکمیت؛ یعنی «موضوع مورد داوری» نشده است. شاید چستی موضوع یادشده در زمان حضرت آنچنان روشن و بدیهی بود که ایشان (ع) هیچ لزومی به ذکر آن در کلامش و نیز در متن صلحنامه نمی‌دید. بنابراین دقیقاً روشن نیست موضوع مذکور آیا قصاص قاتلان عثمان بود؟ یا مشخص کردن جانشین عثمان؟ و یا ترکیبی از این دو موضوع؟ لکن بر طبق گزارشات تاریخی و نیز نامه‌های رد و بدل شده بین معاویه و امام - گزینه آخر گزینه‌ای محتمل‌تر است؛ زیرا معاویه مدعی بود - از آنجاکه خویشاوند (پسرعمو) و همچنین کارگزار عثمان است (ابن سعد، ۱۴۱۰، ج ۵، ص ۱۷۴) - جهت قصاص قاتلان عثمان (یعنی خوارج که در آن زمان بخشی از سپاه امام بودند) علیه امام قیام کرده است و می‌افزود تنها زمانیکه امام، قاتلان مذکور را به وی تحویل دهد و از جانشینی عثمان نیز انصراف داده، آنرا به شورای مسلمین واگذار کند با ایشان (ع) مصالحه و ترک جنگ خواهد کرد (ابن قتیبه، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۱۲۱) که البته این سخنان معاویه گرچه همگی عام‌المنفعه به نظر می‌رسند؛ اما در حقیقت ادعایی بیش نبودند؛ زیرا خود وی مدتی پیش از برپایی جنگ صفین، طی نامه‌ای به امام صراحتاً اعلام کرده بود اگر ایشان (ع) فرمانداری خودمختار شام و مصر را به او واگذار کند، او نه تنها از جنگ با ایشان (ع) خودداری خواهد کرد؛ بلکه با ایشان به عنوان خلیفه جدید مسلمین بیعت نیز خواهد کرد (ابن مزاحم، ۱۴۰۴، ص ۵۲).

نتیجه‌گیری

با استفاده از روش تحلیل محتوای مضمونی، در بیانات امام علی (ع) نسبت به خوارج، از «شروع اصرار خوارج به پذیرش حکمیت تا پیش از پشیمانی آنها از پذیرش حکمیت»، ۱۴ مضمون با فراوانی ۶۱ کد یافت شد. ۱۴ مضمون یافت‌شده، در ۵ مضمون کلی‌تر؛

^۱ . شایان ذکر است در زمان نگارش صلحنامه حکمیت، خوارج و هواداران‌شان از مالک اشتر خواستند بر نگارش آن از جمله شاهدان باشد. مالک اشتر گفت: «دست راستم از من جدا شود و دست چپم سودم ندهد؛ اگر چنین کنم؛ مگر به لطف خدا متعال، به گمراهی و [حیله‌گری] دشمنم یقین ندارم؟ مگر نزدیک پیروزی نبودیم که شما به ناحق به صلح با دشمن اتفاق کردید؟». البته هرچند مالک اشتر شاهد بودن بر نگارش صلحنامه را رد کرد؛ اما پس از نگارش صلحنامه، به دلیل رسم امام به پایبندی به عهدها و صلحنامه‌ها، او نیز مدتی بعد بر آن پایبند شد (رک: طبری، ۱۳۸۷: ۵۶/۵).

یعنی در ۵ مقوله مستقر می‌شوند. این «۵ مقوله» در حقیقت بیانگر «روش‌های هدایتی امام» نسبت به خوارج، در پیش از اشتهار و ظهور رسمی آنها به عنوان خوارج است:

- مقوله اول (با سهم ۵۲٪ و فراوانی ۳۲ کد): تبیین «ویژگی‌های برجستگان جنگ صفین» است جهت هدایت خوارج از طریق فرآیندهای: «خودشناسی»، «دشمن‌شناسی» و «دوست‌شناسی».

- مقوله دوم (با سهم ۲۸٪ و فراوانی ۱۷ کد): تبیین «علل تغییر رأی و انعطاف امام در برابر خوارج» است که مجموعه این علل دلالت بر: تلاش امام به «جذب خوارج و کاهش ضرر ترمردشان».

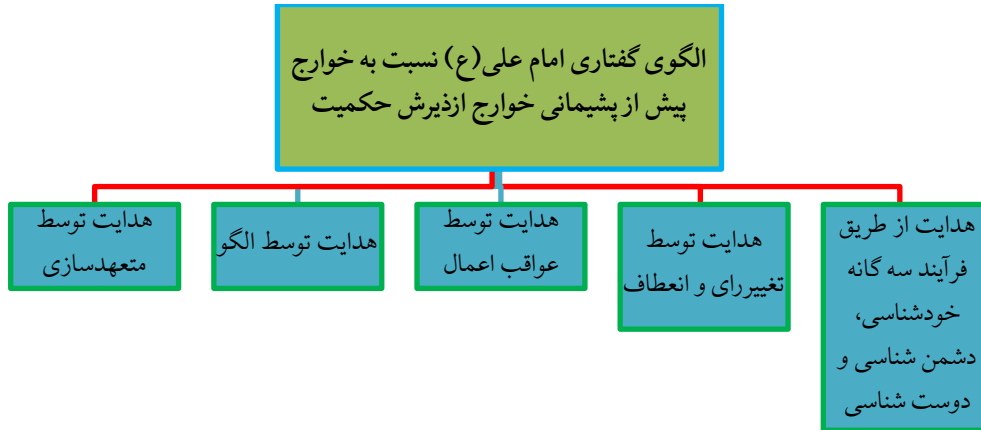
- مقوله سوم (با سهم ۱۲٪ و فراوانی ۷ کد): ذکر «پیامدهای پایداری و عدم پایداری جنگی خوارج» است جهت متنبه‌سازی آنها از طریق: عواقب ذاتی افعالشان.

- مقوله چهارم (با سهم ۵٪ و فراوانی ۳ کد): «معرفی الگوهای جنگی مناسب» است به منظور: ازدیاد توان و بصیرت رزمی خوارج.

- مقوله پنجم (با سهم ۳٪ و فراوانی ۲ کد): «تأکید بر پایبندی بر صلحنامه حکمیت» است جهت پیشگیری از: عهدشکنی‌های آتی خوارج.

شایان ذکر است، با توجه به آمار گرفته شده در متن مقاله، مهم‌ترین شیوه هدایتی امام نسبت به خوارج، هدایت آنها از طریق فرایند سه‌گانه خودشناسی، دوست‌شناسی و دشمن‌شناسی بود و این طریقه هدایتی نزد امام آنچنان از اهمیت والایی برخوردار بود که حدود نیمی از کل تلاش ایشان (ع) را به خود اختصاص داده است. همچنین اهتمام حضرت به هدایت خوارج از طریق خودشناسی - شناخت خوارج به خودشان - بسیار فراوان‌تر از اهتمام حضرت به هدایت آنها از طرق دوست‌شناسی و دشمن‌شناسی بود تا حدی که حجم اقوال دال بر خودشناسی حداقل ۲ برابر اقوال دال بر هر یک از دو مورد دیگر است. بنابراین مهم‌ترین طریقه هدایتی امام در مواجهه با خوارج - پیش از اشتهار و ظهور رسمی این فرقه - افزایش خودشناسی آنها و به عبارت دیگر اصلاح آنها از طریق آگاه‌سازی آنها به نقاط ضعف و قدرتشان بود. پس از «افزایش خودشناسی، دوست‌شناسی و دشمن‌شناسی» مهم‌ترین اهتمام امام اتخاذ «تغییر رأی و انعطاف هوشمندانه» بود. فرآیندی که در طی آن، شخص هادی به سبب قلت یاران و یا مصالحی دیگر موقتاً تغییر رأی داده و موضع مخالفانش را می‌پذیرد تا نه‌تنها خود بعدها در شرایط هدایتگری مؤثرتری واقع شود؛ بلکه مخالفانش نیز فرصت بیشتری جهت تأمل و رهایی از عقوبت و عذاب بیابند.

الگوی طرق هدایتی مذکور و به عبارت دیگر، «الگوی گفتاری امام علی (ع) نسبت به خوارج پیش از پشیمانی آنها از پذیرش حکمیت» که مظهري از جهاد تبیین علوی در مواجهه با فرقه مذکور است، در ذیل ترسیم شده است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

- نهج البلاغة. (۱۴۱۴). گردآوری شریف رضی، محمد بن حسین، تحقیق: صبحی صالح، هجرت.
 ابن اثیر، علی بن ابی الکریم. (۱۳۸۵). الکامل فی التاریخ، دارصادر.
 ابن اعثم، ابو محمد. (۱۴۱۱). الفتوح. تحقیق: علی شیری، دارالأضواء.
 ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۸۷)، علل الشرائع. قم: داورى.
 ابن جوزى، عبدالرحمان بن محمد. (۱۴۱۲). المنتظم فی تاریخ الامم و الملوك، بیروت: دارالکتب العلمیة.
 ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی. (۱۴۱۵). الاصابه فی تمییز الصحابه، بیروت: دارالکتب العلمیة.
 ابن حنبل، احمد. (بی تا). المسند. مؤسسة قرطبة.
 ابن سعد، محمد. (۱۴۱۰). الطبقات الکبری. تحقیق: محمد عبد القادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیة.
 ابن عبدالبر، یوسف بن محمد. (۱۴۱۲). الاستیعاب فی معرفه الاصحاب. بیروت: دارالجمیل.
 ابن قتیبہ، عبد الله بن مسلم. (۱۴۱۰). الإمامة و السیاسة. تحقیق: علی شیری، دارالأضواء.
 ابن مزاحم، نصر. (۱۴۰۴). وقعة صفین. مکتبة آية الله المرعشي النجفی.
 بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۲۲). الجامع المسند الصحیح. تحقیق: محمد زهیر بن ناصر الناصر، دارطوق النجاة.
 بلاذری، أحمد بن یحیی. (۱۴۱۷). جمل من أنساب الأشراف. تحقیق: سهیل زکار و ریاض زرکلی، دار الفکر.
 دینوری، احمد بن داود. (۱۳۶۸). الأخبار الطوال. تحقیق: جمال الدین شیال، منشورات الرضی.
 شیردل، معصومه. (۱۳۹۷). تحلیل محتوای سیره امام علی(ع) در بر خورد با اصحاب. رساله دکترا. گروه علوم قرآن و حدیث. دانشکده الهیات و معارف اسلامی. دانشگاه الزهراء.
 طبری، محمد بن جریر. (۱۳۸۷). تاریخ الأمم و الملوك. تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، دارالتراث.
 عترت دوست، محمد. (۱۴۰۱). آشنایی با روش تحلیل محتوای نصوص دینی. دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی.
 محمدپور، احمد. (۱۳۹۰). روش تحقیق ضد روش. جامعه شناسان.
 مسعودی، علی بن الحسین. (۱۴۰۹). مروج الذهب و معادن الجواهر. تحقیق: اسعد داغر، دارالهجرة.
 مسکویه، ابوعلی. (۱۳۷۹). تجارب الامم، تهران: سروش.
 مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳). الإرشاد فی معرفة حجج الله علی العباد. کنگره شیخ مفید
 مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۹۰). پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام. مدرسة الامام علی بن ابی طالب.
 مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. دارالکتب الاسلامیة.
 موسوی، صادق. (۱۴۲۶). تمام نهج البلاغه. مؤسسة الاعلمی للمطبوعات.
 یعقوبی، احمد بن وهب. (بی تا). تاریخ یعقوبی. دار صادر.

References

The Holy Quran.

- Nahj al-Balagha* (1994). Compilation of Sharif Razi, Muhammad Bin Hossein, Research: Sobhi Saleh, Hejrat Publishing. [in Arabic]
- Balazari, Ahmed bin Yahya. (1997). *Ansab al-Ashraf*. Research: Sohail Zakkar and Riyad Zarkali, Dar al-Fekr. [in Arabic]
- Bardin, L. (1989). *Lanalyse de Contenu, P.U.F.*
- Bukhari, Muhammad bin Ismaeil. (2001). *Al-Jamae Al-Musnad Al-Sahih*. Research: Mohammad Zuhair bin Nasser Al-Nasser, Dar Tawq Al-Najat. [in Arabic]
- Dinvari, Ahmed bin Dawood. (1990). *Al-Akhbar al-Tewwal*, Research: Jamal al-Din Shiyal, Dar al-Razi. [in Arabic].
- Shirdil, Masoumeh. (2018). Analysis of the life of Imam Ali (AS) in dealing with his companions. Doctoral thesis. Department of Quran and Hadith Sciences. Faculty of Theology and Islamic Studies. Al-Zahra University.
- Etrat Doost, Mohammad. (2023). *Getting to know the content analysis method of religious texts*. Tehran: Shahid Rajaei Teacher Training University. [in Persian]
- Ibn Aatham, Abu Muhammad. (1991). *Al-Futuh*, Researcher: Ali Shiri, Dar Al-Azwa. [in Arabic]
- Ibn Athir, Ali bin Abi al-Karam. (2007). *Al-Kamel fi al-Tarikh*, Dar Al-Sader. [in Arabic]
- Ibn Babawiyah, Muhammad Ibn Ali. (2009). *Eelal Al-Sharaye*. Qom: Davari. [in Arabic]
- Ibn Juzi, Abd al-Rahman bin Muhammad. (1412). *Al-Muntazem fi Tarikh al-Umm and al-Muluk*, Beirut: Dar al-Ketab al-Elamiya.
- Ibn Hajar Asqlani, Ahmad Ibn Ali. (1415). *Al-Asaba fi Tami'iz al-Sahaba*, Beirut: Dar al-Kitab Al-Elamiya.
- Ibn Hanbal, Ahmad. (No date). *Al-Musnad*, Cordoba Foundation. [in Arabic]
- Ibn Mozahem, Nasr. (1984). *The occurrence of Sefin*. Ayatollah al-Marashi al-Najafi library. [in Arabic]
- Ibn Qutaybah, Abdullah bin Muslem. (1990). *Imamat and Siyasat*. Researcher: Ali Shiri, Dar Al-Azwaa. [in Arabic]
- Ibn Saad, Muhammad. (1990). *Al-Tabaq Al-Kubura*, Research: Mohammad Abdul Qader Atta, Dar al-Kutub al-Elamiya. [in Arabic]
- Ibn Abd al-Barr, Yusuf ibn Muhammad. (1412). Understanding the Companions' Knowledge. Beirut: Dar al-Jil.
- Makarem Shirazi, Nasser. (1993). *Sample interpretation*. Islamic Library. [in Persian]
- Makarem Shirazi, Nasser. (2012). *The message of Imam Amir al-Mu'minin*. School of Imam Ali bin Abi Talib. [in Persian]
- Masoudi, Ali ibn al-Hussein. (1991). *Moruj al-Dhahab and Maaden Al-Jowhar*. Research: Asad Dagher, Dar al-Hejrah. [in Arabic]
- Mohammadpour, Ahmad. (2012). *Anti-method research method*. Sociologists. [in Persian]
- Mousavi, Sadegh. (2005). *All of Nahj al-Balagha*. Al-Aalami Press Foundation. [in Persian]
- Mufid, Muhammad bin Muhammad. (1993). *Al-Irshad fi Al-Marefat of Hojjaj-Allah Al-Ebad*. Sheikh Mufid Congress. [in Arabic]
- Tabari, Muhammad bin Jarir. (2009). *The history of nations and kings*. Research: Mohammad Abolfazl Ibrahim, Dar al-Torath. [in Arabic]
- Wilkinson, D & Brimingham, P. (2003). *Using Research Instuments: A Guide For Researchers*, Routedledge.
- Yaqoubi, Ahmad bin Wahab. (No date). *History of Yaqoubi*, Dar al-Sader. [in Arabic]